

УДК 378
ББК 74.58
S81

Редакционная коллегия

Шакирова С.М. - к.ф.н., и. о. директора Управления по науке
Сапаргалиев Д.Б. – PhD, зам. директора Управления по науке
Никифорова Н.В. - д.э.н., профессор, декан послевузовского образования

Все статьи прошли проверку в системах Антиплагиат.ВУЗ - на русском языке, Turnitin.com - на английском языке, Advego Plagiatus v.1.2.093 – на казахском языке. Уникальность текстов не ниже 75%.

i – START. Предпринимательство: энергия молодых.

Материалы международной научно-практической конференции студентов и магистрантов 16-17 апреля 2015 г.- Алматы, Алматы Менеджмент Университет, 2015 – 320 с.

ISBN: 978-601-7021-36-8

УДК 378
ББК 74.58
S81

ISBN: 978-601-7021-36-8

Сөздердің эмоционалды-экспрессивті мағыналарын айқындаудағы этнолингвистикалық мәні

Сөздердің эмоционалды-экспрессивті мағынада қолданылуы - кез келген тілдің табиғатына тән құбылыс. Сөйлеушілердің, сұхбаттасушылардың лексиконында әдеттегі қаратпа сөз, атауыш сөз ретінде жиі кездесетін, бірақ қолданыс ыңғайына, контекске, дауыс ырғағына қарай неше алуан құбылып, сөйлеушінің сол сәттегі жан дүниесін, ішкі тебіренісін, әр түрлі сезім күйін білдіретін, сол арқылы ерекше әсер ететін сөздер тілде психологиялық фактор тудырады және олар мағыналық, тұлғалық, этнолингвистикалық, т.б. ерекшеліктерімен көзге түседі. Бұлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Басқаша айтқанда, сөздерді қолданушының дауыс ырғағы да, оның қандай жағдайда айтылуы да, басқалардың қабылдауы да – бәрі де, сайып келгенде, сөздің эмоционалды-экспрессивті мәнін, мағына астарын, нақыш бояуын дұрыс аңғартуға байланысты. Мәселен, ғашық жігіт сүйген қызына «жаным, күнім..!» – деп өзінің бойын билеген жүрек сезімін білдіріп, күйіп-жанып жатқанда, бикеш оның бұл сөздерінің мәнін толық түсіне алмаса, не болар еді!? Бұл, әрине этнолингвистикалық құбылысқа қатысты жағы.

Адамдар арасындағы қатынас, өзара түсінісу, пікірлесу, содан эстетикалық ләззат алу, керісінше бір-бірімен өзара ренжісу т.т. – барлық жағдайда олардың тікелей жүздесуі, көрісуі, сөйлесуі арқылы бола бермейді. Өркениетті өмір салтында бұл процестер адамдар арасында бірде хат арқылы, бірде көпшілік мүлкіне айналған ауыз әдебиеті үлгілері мен көркем шығармалар арқылы да қабылдана береді. Мәселен, адамдар арасындағы қатынастарда вербальды түрде жиі қолданылатын сөздердің эмоционалды-экспрессивті мағыналары мен мағыналық реңктері, бояуы, дауыс ырғағы, оған қосымша жазба тілде, яғни аталмыш ауыз әдебиет үлгілері мен көркем шығармаларда, ақын-жазушы тарапынан қанша шебер суреттелсе де, сөз өрнегімен бейнеленсе де, оларға тән адамдық психологиялық факторды жан дүние тебіренісін, дауыс ырғағын, ым-шара, қимыл-әрекеттерін көркем сөз күшімен оқырманның көз алдына елестете, дәл етіп суреттеу қиынның қиыны, ол, әрине, ақын-жазушының шеберлігіне байланысты іс.

Міне, осы орайда, сөздерге тән эмоционалды-экспрессивті мағына-реңктердің жазба тілдегі сыр-сипатын айқындай түсудің мәні зор. Өйткені, шығарманың көркемдігі, автордың тіл-стильдік шеберлігі, оқырмандар мен кейіпкерлер арасында болатын қатынасты терең түсіну – осының бәрі де осы тұста тоқайласып, күрделі бір сезім, таным дүниесіне айналатын тәрізді.

Бір мысал келтірейік. Қазақ халқының көрнекті жазушысы Шерхан Мұртаза «халық жауы» ретінде сотталып, түрмеде жатқан әкесі Мұртазамен соңғы рет кездесіп қалу сәтіндегі өзінің сәби жүрегіндегі сезімін былай деп бейнелейді:

«Күзетші айтқан есікке сүрініп-қабынып әрең жеттім. Жеттім де күнге құрап, жігі ашылып кеткен тақтай саңылауына бетімді төсей «Көке!» – дедім кемсеңдеп. Сол сәтте: «Мұртаза, бұл - сенің балаң. Тез бері кел!» – деп, күбірлескен дауыстар естілді ар жатқан. Сөйткенше болған жоқ, әкемнің де үнін құлағым шалып қалды, «Айналайын!» – деді ол кісі даусы жарықшақтанып – Айналайын! Мен сені көріп тұрмын. Жылама. Шешең екеуің келдің бе?»

- Иә, көке...

- Сен енді бұл жерде көп тұрма, қарағым, - деді әкем ар жақтан бірдеңені сезгендей,

- Мә, мынаны ал да кері қайт. Бол, жарығым, тездет...

Міне, осы бір қысқа көріністен біз нені аңғарамыз, онда қолданылған айналайын, қарағым, жарығым, көке тәрізді сөздердің атқарып тұрған қызметі, арқалап тұрған мағыналық жүгі қандай? Бұл суреттелген көріністі түрмеде жатқан әке мен сағынып, бір көруге зар болып келген жас баланың арасында болған қысқа ғана диалогта аталмыш төрт эмоционалды-экспрессивті сөздердің әрқайсысы өзі атқарып тұрған қызметі мен аңғартып тұрған мағынасы бар. Әсіресе, екі рет қайталанған «айналайын» сөзінің мәні мен кейіпкерлерге еткен әсері ерекше көңіл аударады. Замана тауқыметінен зардап шегіп, бір-бірінен жұда болған әке мен баланың сағынып кездесу, қоштасу сәттеріндегі әлем-тапырық болған жан дүниесі, зар-мұң, араласқан жүрек сезімі, сағыныш пен қимастық, үміт пен үрей қат-қабат араласып, күрделене түскен эмоцияның сипатын автор Мұртазаның «айналайын!» деген сөздерді екі рет қайталап айтқан сәттегі дауысы арқылы, яғни «дауысының жарықшақтанып» шығуы арқылы суреттеп отыр...

Дәл осындай психологиялық ситуацияда ол дауыс дірілдеп те, үзіліп те, булығып та, еңіреп те шығуы мүмкін ғой. Автор бұл тәрізді адам басындағы драматизмді «айналайынды» айтудағы дауыстың «жарықшақтанып шығуы» /дірілдеп барып, үзіліп, қайта жалғасуы/ арқылы тілге тән интонациялық факторды ескере отырып, әсерлі суреттеген. Сол арқылы шығарма кейіпкерлері Мұртаза мен оның баласы – Шерханның психологиялық /тілдік/ портреті де /бейнесі/ оқырмандардың есінде қалады десек артық айтылған емес.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: Қазақ тіліндегі әрі көп, әрі жиі қолданылатын, әрі эмоционалды-экспрессивті мағына-реңкке бай сөздердің тілдік табиғатын айқындаудың негізгі тәсілдеріне /олардың ау-

ыза және жазбаша қолданылуына байланысты/ дыбыстық /фонологиялық, интонация/, стильдік, контекстік, мағыналық /семантикалық/, дәстүрлік /этнолингвистикалық/ тұлғалық /модельдік/ факторлар жатады екен. Бұларды зерттеудің жалпы эмоционалды-экспрессивті лексиканың мағыналық табиғатын саралай түсуде мәні зор.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аханов, К. Сөздің семантикалық өзгеруі. Халық мұғалімі. 1989, N5
2. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, Ғылым, 1966, 240б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I-том. 1959, 160 б.;
4. Қайдаров, Ә. Тіл байлығы-рухани қазына. Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы, 1991. N7, 3-10 бб.